

Aleksander Aleksandrowicz Wasiljew (1867–1953)

Aleksander Aleksandrowicz Wasiljew (ros. Александр Александрович Васильев, ang. Alexander Alexandrovich Vasiliev) należał do grona kilku najwybitniejszych i najwszechstronniejszych bizantynistów pierwszej połowy XX wieku. W uznaniu jego naukowych zasług nie bez pewnej racji nazwano go nawet „patriarchą studiów bizantyjskich”. Jego olbrzymi wkład w rozwój studiów bizantyjskich (łącznie 203 pozycje bibliograficzne, w tym 26 monografii¹) jest, rzecz jasna, doceniany, ale on sam nie doczekał się nawet jednej pełnej biografii naukowej prezentującej i solidnie dokumentującej skalę jego osiągnięć². Jakby przeczuwając ten stan rzeczy, w grudniu 1940 roku zamierzał rozpocząć pisanie – jak wielu innych historyków na wzór Edwarda Gibbona³ – ekstensywnej autobiografii, która nie doszła jednak do skutku⁴. Pozostały tylko pewne do niej materiały (dla lat 1925–1940), przechowywane obecnie w The Dumbarton Oaks Research Library and Collection (Washington, DC), które ukazują tak trudniejsze, jak i najlepsze fragmenty życia wielkiego rosyjskiego uczonego. Jednak nie ma tutaj nieomalże notek z pobytu w Rosji, gdzie przeżył przecież większość swego długiego życia. Te autobiograficzne zapiski prezentują go jako człowieka „kochającego życie”, skromnego uczonego („I am a modest teacher of a Russian gymnasium, then university professor in Russia and the United States of America, al- lheartedly devoted to music, indefatigable traveller, and convinced lover of life”⁵), ale i jako badacza mającego pewne żale wobec amerykańskiej rzeczywistości życia naukowego tamtych czasów („I came to the U.S. too old; no calls to other universities;

¹ Trzeba jednak zauważyć, że wśród nich sporo jest przekładów.

² Studia nad biografią i dorobkiem naukowym Wasiljewa posunęły znacznie naprzód dwa artykuły: J. W. Barker, Vasiliev in Madison, *Byzantinische Forschungen* 27, 2002, s. 243–275 i I. A. Tudorie, Alexander Alexandrovich Vasiliev (1867–1953): The Patriarch of the Byzantine Studies, *Byzantinoslavica*, 2012, nr 1–2, s. 283–323. W tej ostatniej pracy bibliografia (nadal niepełna) dotycząca osoby Wasiljewa (s. 283, przyp. 3) i krytyczna (co trzeba zaznaczyć) bibliografia jego prac (s. 308–323). Brak niestety wykazu recenzji prac samego Wasiljewa. W literaturze polskiej: W. Ceran, Wasiljew Aleksandr, w: *Encyklopedia kultury bizantyńskiej*, red. O. Jurewicz, Warszawa 2001, s. 491. Dostęp miałem tylko do źródeł publikowanych i tych archiwaliów, które są w dostępie elektronicznym.

³ *The Autobiography of Edward Gibbon*, wyd. i wstęp D. A. Saunders, New York 1961.

⁴ J. W. Barker, Vasiliev in Madison (jak w przyp. 2), s. 264 n.

⁵ Dumbarton Oaks Archives (dalej: DOA): Vasiliev, A. A., Papers, Box 3, Folder 18 (Preface). Autor zamierzał podzielić swe memuary na cztery sekcje, według najważniejszych aspektów swego życia: muzyka, badania i nauczanie, podróże i życie prywatne.

only rumors; no increase in salary; two cuts; no honorary degrees in Am[erican] universities”)⁶.

Milton Vasil Anastos, jeden z bliskich przyjaciół Wasiljewa, pozostawił wyjątkowo serdeczną i trochę panegiryczną charakterystykę Rosjanina:

Modest, unassuming, invariably cheerful and optimistic, Vasiliev was a man without rancor or ill will. He was one of those rare characters who meet with instantaneous admiration and affection. It is inconceivable that anyone could have dislike him. The universe has known few such men, and is not very likely soon to produce another⁷.

Aleksander Aleksandrowicz Wasiljew urodził się w Sankt Petersburgu 22 września 1867 roku (według ówczesnego kalendarza obowiązującego w Rosji) w rodzinie z trójką dzieci: dwóch synów i córka. Jego ojciec, Aleksander Stiepanowicz Wasiljew (zm. 1880), był oficerem carskiej armii i dosłużył się rangi podpułkownika. Jego matka, Olga Aleksandrowna, pochodziła z kupieckiej rodziny z Sankt-Petersburga. Życie garnizonowe wymagało częstych przenosin całej rodziny. W latach 1874–1877 Wasiljew przebywał w Pietropawłowsku, a w latach 1877–1879 w dwóch garnizonach na terenie guberni smoleńskiej. W 1880 roku rodzina osiadła w Petersburgu. Młody Aleksander został przyjęty do Gimnazjum nr 1, które ukończył z wyróżnieniem w 1887 roku. Już wówczas interesował się bardzo intensywnie językami klasycznymi (m.in. pisał pamiętnik po łacinie) i regularnie (codziennie) ćwiczył grę na fortepianie (naukę tę zaczął w wieku lat pięciu). Próbował nawet swych sił jako kompozytor⁸.

W 1887 roku został przyjęty na Wydział Historii i Filologii Państwowego Uniwersytetu w Sankt-Petersburgu, ale kilka tygodni później przeniósł się na Wydział Języków Orientalnych (gdzie studiował arabski pod kierunkiem prof. barona Wiktora von Rosena i perski pod kierunkiem prof. Walentina A. Jukowskiego). Jednak jeszcze pod koniec tego samego roku akademickiego (1888) nasz student przeniósł się z powrotem na Wydział Historyczno-Filologiczny, ucząc się nadal języków orientalnych jako wolny słuchacz. Tam spotkał swego kolegę gimnazjalnego Wasila N. Złatarskiego, słynnego później badacza średniowiecznej historii Bułgarii, z którym utrzymywał bliskie kontakty także po studiach⁹.

Wasiljew, jak wielu młodych studentów, nie był zdecydowany co do wyboru swej przyszłości. Uczęszczał także do Akademii Muzycznej, gdzie studiował u profesora N. F. Sołowiewa (autora opery *Cordelia*). Zdał nawet kilka egzaminów. Pod koniec drugiego roku studiów na Wydziale Historyczno-Filologicznym stanął przed wy-

⁶ DOA: Vasiliev A. A., Papers, Series 6, Personal papers, Folder 5 (Autobiography, nr 32).

⁷ M. V. Anastos, Alexander A. Vasiliev: A Personal Sketch, *The Russian Review* 13, 1954, s. 63. O Wasiljewie jako o „wcieleniu najlepszych cnót rosyjskiej przedrewolucyjnej inteligencji” pisał także jego polski przyjaciel, Adam Bruno Ulam (*Understanding the Cold War: A Historian's Personal Reflections*, Charlottesville VA 2000, s. 45 n.).

⁸ J. W. Barker, Vasiliev in Madison (jak w przyp. 2), s. 268 n.

⁹ A. A. Vasiliev, Pamjati V. N. Zlatarskogo, *Seminarium Kondakovianum* 8, 1936, s. 280–282.

borem specjalizacji¹⁰. Nadal interesowały go języki klasyczne. Za radą barona von Rosena, który docenił jego jednoczesną znajomość łaciny, greki i arabskiego, skierował się do prof. Wasyla G. Wasiljewskiego (1838–1899)¹¹, aby studiować „bizantyzm”. Pierwsze spotkanie ze sławnym bizantynistą wspominał z humorem. Na początku wyznał Wasiljewskiemu, „że nic nie wie o Bizancjum”. A gdy ten zapytał go o plany na następne lato, odrzekł, że zamierza pojechać w towarzystwie trzech młodych dziewcząt do Marienbad (czeskie Mariánské Lázně), a następnie do Szwajcarii. Wtedy Wasiljewski zapytał: „Czytał pan Gibbona, *Decline and Fall of the Roman Empire*?”. „Nie” – odparł. „To niech pan jedzie za granicę z pana trzema młodymi dziewczętami, ale niech pan zabierze Gibbona ze sobą i spróbuje go przeczytać”. „I to było to, co zrobiłem. Czytałem Gibbona¹², być może nie nazbyt uważnie z powodu okoliczności, które nie miały żadnego związku z jego sławną książką, i od tego czasu stałem się bizantynistą”. To, że został bizantynistą dzięki von Rosenowi i Wasiljewskiemu, podkreślał także w mowie wygłoszonej w 1934 roku w Brukseli z okazji otwarcia Sali Bizantyjskiej w Bibliotece Królewskiej¹³.

W grudniu 1936 roku, podczas nieformalnej rozmowy przeprowadzonej na Uniwersytecie Wisconsin, Wasiljew dość szczegółowo przedstawił swoje zainteresowania naukowe:

¹⁰ Wybór przedmiotów specjalizacji odmiennie przedstawiają S. Der Nersessian, Alexander Alexandrovich Vasiliev, 1867–1953, *Dumbarton Oaks Papers* 9/10, 1956, s. 5 i I. A. Tudorie, Vasiliev (jak w przyp. 2), s. 286.

¹¹ Na temat tej postaci informatywne pozostają artykuły: G. Ostrogorsky, V. G. Vasilievsky as Byzantinologist and Creator of Modern Russian Byzantology, *Seminarium Kondakovianum* 11, 1940, s. 227–235; V. V. Vasiliev, My Reminiscences of V. G. Vasilievsky, *Seminarium Kondakovianum* 11, 1940, s. 207–214.; G. G. Litavrin, Vasilij Grigorievič Vasiljevskij – osnovatel’ sankt-peterburgskogo centra vizantinovedenija (1838–1899), *VV* 55/1, 1994, s. 5–21.

¹² Warto na tym miejscu zauważyć, że „bizantyjskie” tomy sławnego dzieła E. Gibbona nie dorównują poziomem naukowym jego tomom „rzymskim”, co wynika jednoznacznie z faktu, że dla tej późniejszej epoki wielkiemu Brytyjczykowi zabrakło tak wspaniałego przewodnika, jakiego miał dla epoki wcześniejszej (rzymskiej) w znakomitych dziełach jansenisty L. S. le Nain de Tillemonta. Rzuca to niemało światła na tak wysławiane zdolności Gibbona jako historyka, zob. K. Christ, Von Gibbon zu Rostovtzeff. *Leben und Werk führender Althistoriker der Neuzeit*, Darmstadt 1972, s. 16. Dostrzegał te wszystkie słabości również i sam Wasiljew, subtelnie jednak podsumowując wysiłki angielskiego uczonego w swojej *History of Byzantine Empire* (A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire 324–1453*, wyd. 2 ang. poprawione, Madison 1952, s. 10): „In his treatment of [...] the history of the Eastern Roman or Byzantine Empire, Gibbon was not very successful”. Jedną z najbardziej wnikliwych ocen bizantynistycznych wysiłków Gibbona pozostawił, moim zdaniem, angielski historyk Edward A. Freeman (*Historical Essays*, 3rd series, London 1879, s. 234 n.): „Now, with all Gibbon’s wonderful power of grouping and condensation, which is nowhere more strongly shown than in his Byzantine chapters, with all his vivid description and his still more effective art of insinuation, his is certainly not the style of writing to excite respect for the persons or period of which he is treating, or draw many to a more minute study of them. His matchless faculty of sarcasm and depreciation is too constantly kept at work; he is too fond of anecdotes showing the weak and ludicrous side of any age or person. Almost any history treated in this manner would leave the contemptible side uppermost in the reader’s imagination. Perhaps no history could pass unscathed through such an ordeal; the Byzantine history, of all others, was the least capable of enduring such a mode of treatment”.

¹³ S. Der Nersessian, Alexander Alexandrovich Vasiliev, (jak w przyp. 10), s. 5.

From the days of my youth, when I have begun to be interested in history and to study, my special interest has always been concentrated in history of the Near East, both Christian and Moslem, the Balkan Peninsula, Greece, Constantinople, Asia Minor, Syria, Palestine, Egypt, Arabia and so on. At the outset this was not really scholarly interest. All these countries seemed to me, in my juvenile dreams, so new, fresh, unknown, tantalizingly fascinating [...]. These vague but fascinating ideas were transformed only gradually into more realistic and ultimately into scholarly form. Since I first began to study the Near East I have never lost interest in various problems connected with it, problems which are so numerous, so complicated, and so absorbing. I have devoted my scholarly life to the Near East not only for its own sake, not only for its charm and spell, but also for its extreme importance in the spread of Hellenistic culture over the East after the campaigns of Alexander the Great; and for boundlessly rich legacy of the Hellenistic culture to our own civilization of the nineteenth and twentieth centuries¹⁴.

Pierwszą pracą Wasiljewa z zakresu bizantynistyki była rozprawka *Panowanie Anastazjusza I*. Napisana na ostatnim roku studiów pod kierunkiem Wasiljewskiego uzyskała najwyższe wyróżnienie (złoty medal). Ale może ważniejszy od tego był fakt, że Wasiljew spotkał w trakcie swych studiów grono zupełnie wyjątkowych kolegów, spośród których wymienię tylko Michaiła I. Rostowcewa (historia starożytna), W. N. Złatarskiego (historia Bułgarii i Bizancjum), Aleksandra E. Presnijkowa, Nikołaja P. Pawłowa-Silwanskiego, Iwana I. Łappo (historia Rosji).

W 1892 roku Wasiljew rozpoczął pracę latynisty w Gimnazjum nr 1 w Sankt-Petersburgu. Wkrótce ogłosił swój pierwszy artykuł naukowy¹⁵, a Wasiljewski włączył go do grona redakcyjnego nowo założonego organu bizantynistyki rosyjskiej pod tytułem „Vizantijskij Vremennik” (wychodzi od 1894 roku). Odtąd młody badacz nie tylko regularnie ogłaszał w tym czasopiśmie artykuły i recenzje, ale i prowadził kronikę bibliograficzną, co umożliwiało mu zapoznanie się z dorobkiem bizantynistyki zagranicznej.

W 1895 roku dzięki wysokiej protekcji swych byłych nauczycieli uzyskał stypendium naukowe na Państwowym Uniwersytecie w Sankt-Petersburgu i tytuł profesora. To stypendium (podniesione później z 600 do 1500 rubli rocznie) umożliwiło mu w latach 1897–1900 liczne podróże zagraniczne. Pół roku przed subsydiowanym okresem Wasiljew wyjechał do Paryża, gdzie doskonalił swój arabski i turecki, a także znajomość etiopskiego na Université de Paris-Sorbonne, pod kierunkiem niezrównanego Josepha Halévy. Nauka języków orientalnych nie wyczerpywała aktywności Wasiljewa w Paryżu. W Bibliotece Narodowej odnalazł on i następnie opublikował grecki manuskrypt *Żywotu 42 męczenników z Amorion* (Zapiski Imperatorskiej Akademii Nauk/Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Pétersbourg, ser. VIII, 3, 1898, s. 1–17).

Pod koniec 1897 roku wyjechał do Londynu, gdzie napisał swą dysertację magisterską, która została ogłoszona drukiem w 1900 roku: *Vizantija i Araby. Polit-*

¹⁴ Tamże, s. 6. Pełna treść wypowiedzi dostępna jest w DOA: Vasiliev, Alexander A., Papers, Box 2, Folder 13.

¹⁵ Dotyczył żywo dyskutowanej podówczas kwestii: A. A. Wasiljew, Vopros o slavjanskom proischozdenii Justiniana, VV 1, 1894, s. 469–492. Rok wcześniej opublikował swą pierwszą recenzję bizantynistyczną w *Żurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščenia* 286, 1893, s. 201–210 [dalej cytowany jako ŻMNP].

českie otnošenija Vizantii i arabov za vremja Amorijskoj dinastii (magisterskaja dissertacija)¹⁶. Wasiljew zostałby chętnie dłużej w Londynie (trzeba zauważyć, że nie było tam podówczas instytucjonalnej bizantynistyki), ale na wyraźne nalegania Wasiljewskiego¹⁷, który nakłaniał go do tego, by poznał wybitnego sławistę Konstantina Jirečka, musiał pojechać do Wiednia (pierwsza połowa 1898 roku). Wykłady Jirečka raczej jednak rozczerowały młodego Rosjanina, który po kolejnych krótkich pobytach w Pradze, Paryżu i Londynie pod koniec tego roku powrócił do Sankt-Petersburga, aby swą dysertację poddać ocenie władz Fakultetu.

Następny rok akademicki (1898/1899) Wasiljew spędził w Konstantynopolu i Grecji. W Stambule był gościem założonego w 1894 roku Rosyjskiego Archeologicznego Instytutu w Konstantynopolu, instytucji naukowo zasłużonej, ale krótkotrwałego bytu¹⁸. Tam poznał ówczesnego szefa tej instytucji, prof. Fiodora Uspienskiego, znakomitego bizantynistę. Ten kontakt umożliwił mu wzięcie udziału w wykopaliskach prowadzonych na terenie Aten i wysp Morza Egejskiego przez Wilhelma Dörpfelda – ówczesnego dyrektora Niemieckiego Instytutu Archeologicznego w Atenach. Razem z M. I. Rostowcewem, który w latach 1895–1898 odbywał swe liczne podróże badawcze¹⁹, wizytował wykopaliska prowadzone na terenie Azji Mniejszej (odwiedził także Amorion – Hisar). Również archeologiczna mapa Macedonii nie pozostała mu nieznana.

Wiosną (13 maja) 1899 roku w szpitalu we Florencji zmarł od dawna już chorujący profesor Wasiljewski – mentor, protektor i przyjaciel Wasiljewa²⁰. Była to dla niego niewątpliwie wielka strata, ale nie zatrzymała ani jego badań, ani dalszych podróży studyjnych. W roku 1900 – ostatnim roku jego zagranicznych wojaży – udał się do Berlina, gdzie przestudiował kilka arabskich manuskryptów, a potem pojechał do Paryża i Londynu. Ukończył dysertację doktorską, która w sensie chronologicznym i tematycznym była kontynuacją jego pracy magisterskiej²¹. Była to rzecz, jak się zwłaszcza później okazało, bardzo nowatorska, uwzględniająca po raz pierwszy sys-

¹⁶ A. A. Vasiliev, *Vizantija i Arabi. Političeskie otnošenija Vizantii i arabov za vremja Amorijskoj dinastii (magisterskaja dissertacija)*, Saint-Petersburg 1900 [Zapiski istor.-filolog. fakulteta, SPb universiteta, 56]. Wcześniej autor opublikował już pewne duże części tej pracy na łamach: *ŽMNP* 326, 1899, s. 1–55 i *VV* 6, 1899, s. 380–447.

¹⁷ Wasiljewski wyraźnie próbował nakierować badania Wasiljewa także na obszar *byzantino-slavica*.

¹⁸ W 1914 roku został przeniesiony do Rosji, gdzie nominalnie funkcjonował do 1920 roku. Powodem przenosin był wybuch pierwszej wojny światowej, która ustawiła Turcję w obozie przeciwników Rosji. Najobszerniejsza monografia dziejów Instytutu, K. K. Papoulides, *Ῥωσικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο Κωνσταντινουπόλεως* (1894–1914), Thessaloniki 1987. Informacja o zawartości archiwaliów Instytutu, E. I. Basargina, *Ruskij Arheologičeskij Institut v Konstantinopole: arhivnye fondy*, w: *Arhivy russkikh vizantinistov v Sankt-Peterburge*, red. I. P. Medvedev, Saint Petersburg 1995, s. 62–92.

¹⁹ K. Christ, *Von Gibbon zu Rostovtzeff* (jak w przyp. 12), s. 336.

²⁰ I. P. Medvedev, *Honor sepulcri* (rozmyślenia A. A. Vasiljeva u mogiły V. G. Vasiljevskiego), *VV* 55 [80], 1994, s. 24–26.

²¹ A. A. Vasiliev, *Vizantija i araby. Političeskie otnošenija Vizantii i arabov za vremja Makedonskoj dinastii 867–959 (doktorskaja dissertacija)*, Saint Petersburg 1902 [Zapiski istor.-filolog. fakulteta, SPb universiteta, 66].

tematycznie publikowane i niepublikowane źródła orientalne (nie tylko arabskie) do naświetlenia politycznych relacji Bizancjum z Arabami w IX wieku.

W okresie swych podróży badawczych ogłosił szereg ważnych artykułów, w tym, ważną i cytowaną właściwie po chwili obecną rozprawę *Słowianie w Grecji*²². Po obronie pracy doktorskiej w 1902 roku zaczął wykładać „Historię cesarstwa bizantyjskiego” na Uniwersytecie w Sankt-Petersburgu jako *Privatdozent* (definitywnie zrezygnował z pracy w gimnazjum dopiero w 1904). W tym samym roku ziściły się jego marzenia, aby zanurzyć się nieco w świat arabski²³. Razem z profesorem N. I. Marrem, słynnym językoznawcą²⁴, pojechał na Półwysep Synaj, gdzie za sugestią barona von Rosena poszukiwał manuskryptów *Historii powszechnej* Agapiusa z Mabbug (Hierapolis). Taki rękopis znalazł w bibliotece klasztoru św. Katarzyny²⁵. Po skolacjonowaniu innych manuskryptów tego dzieła w bibliotekach zachodnioeuropejskich Wasiljew wydał *Historię* Agapiusa krytycznie i z przekładem na język francuski w prestiżowej serii „*Patrologia Orientalis*”²⁶. Nie była to pierwsza edycja źródła w jego życiu, ale pierwsza z edycji orientalistycznych, które przyniosły mu zasłużoną sławę, a przede wszystkim naukową pozycję w dość często nieznanym języków wschodnich świecie bizantynistycznym. Kolejnym dużym orientalistycznym przedsięwzięciem edytorskim, które po części należało jeszcze do okresu „rosyjskiego”, w życiu wielkiego uczonego, była edycja historii Jahii z Antiochii²⁷. Ostatnia (trzecia) część tej *Historii* była gotowa do publikacji i przesłana do edytorów serii „*Patrologia Orientalis*” na początku listopada 1936 roku, ale doczekała się druku w 1997 roku²⁸.

²² Tenże, *Slavjane v Grecii*, VV 5, 1898, s. 404–438, 626–670. Znaczenie tej pracy niedostatecznie uwypukla I. A. Tudorie, *Vasiliev* (jak w przyp. 2), s. 290. Badania Wasiljewa na tym polu kontynuował z sukcesem jego grecko-amerykański uczeń – Peter Charanis. Inne publikacje rosyjskiego bizantynisty z tego okresu, zob. bibliografia u I. A. Tudorie, *Vasiliev* (jak w przyp. 2), s. 311, pozycje 2–10.

²³ Trzy miesiące spędził wśród Beduinów.

²⁴ Nikołaj Jakowlewicz Marr (1864–1934) promował monogenetyczną teorię rozprzestrzeniania się języków, według której wszystkie mówione języki wywodziły się od jednego (wspólnego) proto-języka (teoria jafetycka). Ta teoria stanowiła ideologiczną bazę sowieckiej szkoły lingwistycznej aż do roku 1950.

²⁵ Krótka informacja o tej podróży: A. A. Vasiliev, VV, 9, 1902, s. 635. Wyczerpujący raport: tenże, *Učenaja poiezdka na Synaj v 1902 godu*, *Soobščeniia Imperatorskogo Pravoslavnogo Palestinskogo Obščestva* 15, 1904, s. 173–252 (i druk osobny: *Poiezdka na Synaj v 1902 godu*. *Putevyie nabroski*, S.-Petersburg 1904, ss. 88).

²⁶ *Kitab al-‘Unwan, Histoire universelle, écrite par Agapius (Mahboub) de Menbidj, éditée et traduite en français par Alexandre Vasiliev*, *Patrologia Orientalis* 5, 1910, s. 559–692; 7, 1911, s. 457–591; 8, 1912, s. 399–550; 11, 1916, s. 1–144. *Patrologia Orientalis* wydawana była wówczas w dużym formacie.

²⁷ *Histoire de Yahya-ibn-Sa‘id d’Antioche, continuateur de Sa‘id-ibn-Bitriq*, wyd. i tłum. na franc. I. Kratchkovsky, A. Vasiliev, *Patrologia Orientalis* 18, cz. 5, 1924, s. 701–833; 23, cz. 3, 1932, s. 347–520.

²⁸ G. Vernadski, A. A. Vasiljev (k semdesatiletiju ego) (rodil’sja 22. sentjabrja 1867 goda), *Seminarium Kondakovianum* 10, 1938, s. 10, przyp. 7. W 1956 roku tekst nadal oczekiwał na publikację, S. der Nersessian, Alexander Alexandrovich Vasiliev (jak w przyp. 10), s. 6. Ten fragment *Historii* Jahii został opublikowany ostatecznie dopiero w 1997 roku (*Patrologia Orientalis* 47, 1997, s. 371–599 – mnie niedostępne). Niespodziewanie, nazwisko Wasiljewa zostało opuszczone na „front page”, co ma być wyjaśnione na s. 379 (we wstępie). Niestety w trakcie pisania tego tekstu nie miałem dostępu do odpowiedniego tomu „*Patrologia Orientalis*”, a wyjaśnienie tego stanu rzeczy przedłożone przez I. A. Tudorie,

Od 1904 do 1912 roku był profesorem historii nowożytnej (jak John B. Bury w Wielkiej Brytanii) na Uniwersytecie Jurjewskim w Dorpacie (obecnie Tartu w Estonii), a obowiązki te łączył z wykładem historii średniowiecznej w Instytucie dla Dziewcząt w Sankt-Petersburgu, co umożliwiało mu odwiedzanie miasta dwa razy w miesiącu. W Dorpacie Wasiljew kontynuował swą aktywność naukową, poza pracą nad *Historią powszechną* Agapiusa, na szczególną uwagę zasługującą, moim zdaniem, *Uwagi o niektórych greckich rękopisach żywotów świętych na Synaju* (VV 14, 1907, s. 276–333), dotyczące nowych rękopisów o treści hagiograficznej. Powrócił także do muzyki, ale najwięcej radości sprawiały mu podróże do najodleglejszych zakątków świata. W 1905 roku partycypował w Międzynarodowym Kongresie Orientalistycznym w Algierii²⁹, rok później uczestniczył w obchodach pięćdziesiątej rocznicy powstania Melbourne University (Australia), przy okazji odwiedzając także Tahiti³⁰. W 1910 roku zaproszono go do udziału w International Congress of the American Archaeologists w Buenos Aires w Argentynie, skąd udało mu się także pojechać do Chile i Peru i zobaczyć przepiękne krajobrazy *Cordillera de los Andos*³¹.

Atmosfera Dorpatu nie odpowiadała Wasiljewowi i w 1912 roku zrezygnował z pracy na tamtejszym uniwersytecie i przeniósł się do Sankt-Petersburga, gdzie otrzymał profesurę i dziekanstwo w Pedagogicznym Instytucie dla Dziewcząt, a jednocześnie mógł wyklądać historię starożytną na państwowym uniwersytecie jako *Privatdozent*. W tym samym roku stracił swą ukochaną matkę, Olę Aleksandrownę Wasiljew.

Dopiero w 1917 roku Wasiljew otrzymał profesurę na Państwowym Uniwersytecie w Piotrogradzie (oficjalna nazwa miasta w latach 1914–1924; od 1924 do 1991 Leningrad). W 1919 w uznaniu jego naukowych zasług przyjęto go w poczet członków korespondentów Rosyjskiej Akademii Nauk w Moskwie.

Wojna światowa i rewolucja bolszewicka nie były okresami szczególnie sprzyjającymi badaniom naukowym. Przerwanych zostało wiele kontaktów. Publikacje zagraniczne stały się trudno osiągalne. Wasiljew skupił się na pisaniu podręczników. Najpierw były to zarysy dziejów średniowiecza³², a potem czterotomowa historia Bizancjum (1917–1925), która przełożona później na wiele języków przyniosła mu wielki rozgłos. Tym samym nawiązywał do tradycji rosyjskiej bizantynistyki, której najwybitniejsi przedstawiciele legitymowali się imponującymi syntezami dziejów wschodniorzymskiego imperium. Tom pierwszy wyszedł w ostatnich dniach egzystencji carskiej Rosji, był pozbawiony aparatu krytycznego i pomyślany raczej jako podręcznik akademicki. Tom drugi, w trzech oddzielnych częściach, był ogłoszony w latach 1923–1925 i już zaopatrzony w odsyłacze do źródeł i literatury przedmio-

Vasiliev (jak w przyp. 2), s. 312, przyp. 101, w rzeczywistości nie odkrywa przyczyny braku nazwiska Wasiljewa jako wydawcy. Prawdopodobnie przekład francuski uznano za wadliwy.

²⁹ Por. A. A. Vasiliev, w: *Revue Africaine* 49, 1905, s. 337–339; tenże, VV 12, 1905, s. 573–576.

³⁰ *ŻMNP* n.s. 8, 1907, s. 29–46.

³¹ *ŻMNP* n.s. 30, 1910, s. 19–35.

³² A. A. Vasiliev, *Kurs istorii srednih vekov. Srednovekovaja kul'tura*, Moskva 1915, ss. 208; tenże, *Učebnik istorii srednih vekov*, Moskva 1915, ss. 223.

tu. Jak pisał jednak w 1952 roku sam autor: „The Russian edition is now entirely out of date”³³.

Na wydaniu rosyjskim opierało się pierwsze wydanie angielskie *Historii Imperium Bizantyjskiego* z lat 1928–1929, ale uzupełnione i uaktualnione. Wasiljew postępował tak stale przy kolejnych edycjach tego dzieła. Ponownie przejrzał i rozszerzył tekst do wydania francuskiego w 1932 roku, na którym bazowała edycja turecka z 1943 roku – autor biadał, że nawet on nie ma swego własnego egzemplarza tego wydania³⁴. Pewne zmiany poczynił także do wydania hiszpańskiego (1948). Również ostatnie wydanie autorskie (drugie wydanie angielskie), opierające się na edycji francuskiej z 1932 roku³⁵, uzyskało liczne uzupełnienia, korekty i dodatek w postaci sekcji dotyczącej feudalizmu³⁶. W ten sposób dzieło Wasiljewa na długo stało się jednym z dwóch (obok pracy Georgija Ostrogorskiego) standardowych i oryginalnych podręczników bizantyjskiej historii³⁷, chociaż nie prześcignęło dzieła Ostrogorskiego³⁸ w zakresie umiejętności syntetyzowania i sprowadzania rozmaitych detali do miana sądu ogólnego, ani dzieła Juliana Kułakowskiego, gdy idzie o detale i indywidualne, własne obserwacje. Wiele do myślenia daje jednak fakt, że bodaj najważniejsze ujęcia dziejów Bizancjum wyszły w pierwszej połowie XX wieku spod pióra bizantynistów rosyjskich (F. I. Uspienski³⁹, A. A. Wasiljew, Ju. A. Kułakowski⁴⁰, G. A. Ostrogorski⁴¹). Zdaje się, że przynajmniej po części wynikało to z zasady badawczego zajmowania się bardzo różnymi aspektami życia w Bizancjum oraz niezacieśniania studiów do określonych chronologicznie epok. Dotyczyło to i Wasiljewa, który nie zaniedbując swych ulubionych studiów bizantyjsko-arabskich, publikował przede wszystkich przyczyn-

³³ A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire* (jak w przyp. 12), s. VII.

³⁴ Tamże, s. VII.

³⁵ *Historie de l'Empire Byzantin*, tłum. z ros. P. Brodin, A. Bourguina, wstęp M. Ch. Diehl, t. 1–2, Paris 1932, ss. 498 + 482.

³⁶ *History of the Byzantine Empire* (jak w przyp. 12), s. VII–VIII.

³⁷ Pełna lista wydań, w tym przekładu rosyjskiego (z drugiego wydania angielskiego) i ostatniego przekładu rumuńskiego z 2010 roku, zob. I. A. Tudorie, Vasiliev (jak w przyp. 2), s. 311 n.

³⁸ Ocena Wasiljewa [*History of the Byzantine Empire* (jak w przyp. 12), s. 28]: „This is a work of first rank”.

³⁹ F. I. Uspienski, *Istorija vizantijskoj imperii*, t. 1, Sankt-Petersburg 1913; t. 2, Leningrad 1927; t. 3, Moskva 1948; wyd. 2: t. 1–3, Moskva 1997.

⁴⁰ Ju. A. Kulakovskij, *Istorija Vizantii*, t. 1–3, Kiev 1910–1915; wyd. 2: Sankt-Petersburg 1996. A. A. Vasiliev [*History of the Byzantine Empire* (jak w przyp. 12), s. 34] nie omieszczał jednak podkreślić, że Kułakowski studiował źródła orientalne „in translation”.

⁴¹ G. A. Ostrogorski, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1940 [*Handbuch der Altertumswissenschaft XII*, 1.2]; wyd. 3: 1963; przekład polski: *Dzieje Bizancjum*, tłum. pod red. H. Evert-Kappesowej, wyd. 3, Warszawa 2008. Ocena jego rozumienia głównych linii rozwojowych bizantyjskiej historii, A. Kaźdan, *Koncepcja istorii Vizantijskoj imperii v trudach G. A. Ostrogorskogo*, VV 39, 1978, s. 76–85 (nie całkiem ściśle cytowany przez Korczaka, zob. niżej). W literaturze polskiej na jego temat: T. Wasilewski, *Georgije Ostrogorski (1902–1976)*, KH 84, 1977, s. 535–536; W. Ceran, *Ostrogorski Georg*, w: *Encyklopedia kultury bizantyńskiej* (jak w przyp. 2), s. 383–384. Najobszerniej – jak dotąd w języku polskim – ale tylko z częściowym zrozumieniem zasług rosyjsko-serbskiego bizantynisty (i z pominięciem tekstu Wasilewskiego), R. Korczak, *Ostrogorski Georg*, w: *Mediewiści I*, red. J. Strzelczyk, Poznań 2011, s. 205–210.

ki z okresu późnobyzantyjskiego⁴². Jego nazwisko spotykamy nawet dość niespodziewanie wśród kontrybutorów pierwszego wydania prestiżowej *Cambridge Medieval History*⁴³.

W 1918 roku powołano w Piotrogradzie Państwową Akademię Historii Kultury Materialnej, z trzema oddziałami: Etnografii, Archeologii i Sztuki. Wasiljew został wybrany na jej członka od samego początku, a między 1920–1922 został powołany na kierownika sekcji Archeologii wczesnochrześcijańskiej i bizantyjskiej w obrębie oddziału Archeologii. Wtedy, w latach 1918–1925, głównym przedmiotem jego badań stał się region Krymu, a szerzej region Morza Czarnego.

For one small group of participants I chose the topic of the historical and archaeological study of the medieval Crimea, long a province in the Byzantine Empire, and the adjacent places. The monuments of the Middle Ages in the Crimea – Greek, Roman, Gothic, Byzantine, Italian (Genoese and Venetian) – have not yet been systematically studied. This small group consisted Mr. A. Smirnov and three young women [jak podczas podróży W. do Marienbadu – J. P. P.]: Misses N. Izmaïlova, H. Skrzynskaya, and M. Tikhanova. I myself took up the study of the Gothic problem in the Crimea and the flourishing medieval Venetian colony of Tana at the mouth of the Don – pisał Wasiljew⁴⁴.

Większość z tych „młodych uczestników” badań w tej sekcji stała się później znanymi uczonymi⁴⁵. Sam Aleksander Aleksandrowicz, poza pisaniem artykułów czysto sprawozdawczych, zaczął systematyczne badania nad historią Gotów krymskich, których dzieje prześledził aż po wiek XVIII. Badania te publikowane najpierw po rosyjsku⁴⁶, ostatecznie zostały usystematyzowane w cennej i wyczerpującej materiałowo, krytycznej monografii *The Goths in the Crimea*⁴⁷, która – według skrupulatnych

⁴² W tym fundamentalne: A. A. Vasiliev, *Putiesestvie vizantijskogo imperatora Manuila II Paleologa po Zapadnoj Evrope (1399–1403 g.)*, *ŽMNP n.s.* 39, 1912, s. 41–78, 260–304 i wnikliwe: Laskar Kanan, *vizantijskij putiesestvennik XV veka po Severnoj Evrope i Islandiju*, w: *Sbornik Char'kovskogo Istor.-filolog. Obščestva v čest' prof. V. P. Buzeskula*, Charkov 1914, s. 397–402.

⁴³ *The Struggle with the Saracens (867–1057)*, w: *The Cambridge Medieval History*, t. 4: *The Eastern Roman Empire (717–1453)*, Cambridge 1923, s. 138–150. Za pracę bardzo istotną, że względu na uwzględnienie źródeł arabskich, uważam: tenże, *Karl Velikij i Harun-al-Rašid*, *VV* 20, 1913, s. 63–116.

⁴⁴ A. A. Vasiliev, *Byzantine Studies in Russia. Past and Present*, *The American Historical Review* 32, 1927, s. 543. O jego aktywności naukowej w regionie krymskim, zob. także A. G. Herzen, A. A. Wasiljew kak etnolog, (w:) *Rossijskoe vizantinovedenie. Itogi i perspektivy*, izd. G. G. Litavrin, Moskva 1994, s. 37–39.

⁴⁵ H. Skrzynskaja (m. in. translator i komentatorka *Getica* Jordanesa) wkrótce zyskała sobie renomę publikacją wyników swych badań krymskich: *Inscriptiones latines des colonies génoises en Crimée (Théodosie–Soudak–Balaklava)*, w: *Iscrizioni genovesi in Crimea ed in Constantinopoli*, *Acta della Società Ligura di Storia Patria* 56, 1928, s. 1–141.

⁴⁶ A. A. Vasiliev, *Goty w Krymu*, *Izviestja Rossijskoj Akademii Istorji Material'noj Kul'tury* 1, 1922, s. 247–344; 5, 1927, s. 179–282. Jak widzimy, druk części drugiej opóźnił się o kilka lat. Część trzecia, obejmująca okres XIII–XVIII wiek, nie ukazała się po rosyjsku i została odnaleziona dopiero przez A. G. Herzena w kolekcji N. I. Repnikowa w Archiwum Instytutu Archeologicznego, Oddział Leningrad/S.-Petersburg, zob. A. G. Herzen, *O dvuh rukopisjah sočinenija A. A. Wasiljewa v arhive LOIAAN SSSR*, *VV* 40, 1979, s. 191–192.

⁴⁷ A. A. Vasiliev, *The Goths in Crimea*, Cambridge Mass. 1936 [Monographs of the Medieval Academy of America, 11], s. X+292.

notatek autora –otrzymała nie mniej jak 15 recenzji⁴⁸. Zauważyć trzeba, że wśród recenzentów niewielu było znawców dziejów plemion germańskich. Właściwie z nazwisk pierwszej rangi zauważyć można tylko Hansa Zeissa⁴⁹, m.in. współpracownika Ludwiga Schmidta. Byli za to wybitni znawcy dziejów tego regionu, jak Elias H. Minns, czy Rusi, jak Samuel H. Cross, oraz wybitni starożytnicy/bizantyniści/mediewiści (V. Laurent, A. E. R. Boak, L. Halphen, P. Lemerle). Recenzenci rozmaicie (niekiedy omijając istotę rzeczy) akcentowali zasługi Wasiljewa, np. recenzent z „Geographical Journal” uważał, że być może najbardziej interesującą sekcją książki są strony zajmujące się fundacją Kaffy (1266) przez Genuńczyków i jej losami do 1475 roku⁵⁰. Zgodnie jednak podkreślano wagę i znaczenie tej pracy dla dziejów Gotów i Krymu.

Rzeczywistość bolszewickiej Rosji, a potem SSSR, nie sprzyjała rozwojowi badań naukowych, zwłaszcza humanistycznych. Przyzwyczajony do częstych zagranicznych podróży studyjnych Wasiljew spotkał się teraz z trudnościami wyjazdowymi. Bolszewicy konsekwentnie i brutalnie realizowali swoją koncepcję społeczeństwa zamkniętego na kontakty zagraniczne. W kraju w rosnącym stopniu brakowało zagranicznej literatury naukowej, co czyniło poważne studia niemożliwymi. Po 1917 roku Wasiljew uzyskał tylko jedno pozwolenie na krótki wyjazd do Niemiec i Francji, latem 1924 roku. W Paryżu, po sześciu latach przerwy w kontaktach, spotkał starego przyjaciela Michaiła Rostowcewa⁵¹ i jego żonę Zofię. Rostowcew opuścił Rosję jeszcze w 1918 roku i przez kilka lat (do roku 1922) publikował wszędzie, gdzie było to możliwe, antykomunistyczne artykuły, wyjaśniając zwłaszcza problem niemożności zaakceptowania nowej władzy przez rosyjską inteligencję. Po krótkim pobycie w Oxfordzie przeprowadził się na stałe do USA⁵². Latem 1924 roku przenosił się właśnie z Madison (University of Wisconsin) do New Haven (Yale University). Właściwie to żona Rostowcewa zaproponowała żartem, iż „byłoby miło, gdybyś mógł pojechać do Madison i zająć miejsce mojego męża”⁵³. Idea ta szybko przybrała konkretne kształty i Rostowcew z całą energią i skutecznie zajął się rekomendowaniem Wasiljewa na swoje dotychczasowe stanowisko (por. jego list z 4 listopada 1924 roku do dziekana Wydziału Historycznego Uniwersytetu Wisconsin, George’a C. Sellery)⁵⁴, którego kandydatura została zaakceptowana w grudniu tego roku. Otrzymałszy zaproszenie z Madison na początku następnego roku, Wasiljew tak wspominał tamte chwile:

⁴⁸ DOA: Vasiliev, A. A. Series IV, Folder 6. Autor wiedział o zaistnieniu jeszcze jednej, gdyż w jego zapiskach występuje nr 16, pod którym nie wpisał żadnej konkretnej recenzji.

⁴⁹ H. Zeiss, Rec. w: *Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters* 2, 1938, nr 1, s. 265 n.

⁵⁰ R. W. S.-W., Rec. w: *Geographical Journal* 91, 1938, nr 1 (January), s. 65.

⁵¹ Z Rostowcewem przyjaźnił się i utrzymywał intensywne kontakty aż do jego śmierci w 1952 roku, I. A. Tudorie, Vasiliev (jak w przyp. 2), s. 302, przyp. 65 z przytoczoną korespondencją obu uczonych.

⁵² K. Christ, Von Gibbon zu Rostovtzeff (jak w przyp. 12), s. 342.

⁵³ S. Der Nersessian, Alexander Alexandrovich Vasiliev (jak w przyp. 10), s. 9 n.

⁵⁴ Przytacza go J. W. Barker, Vasiliev in Madison (jak w przyp. 2), s. 246.

It was an absolute miracle that I could leave Russia again in May [1925]. On June 9 I arrived in Paris. On June 10 I had a cable [telefon – J. P. P.] from Fish [C. R. Fish – dyrektor Wydziału Historii Uniwersytetu Wisconsin]. At four o'clock of the same day someone knocks of the door of my modest rooms [...]. I open the door, before me is Paxton [prof. F. L. Paxton z Wydziału Historii Uniwersytetu Wisconsin]. He enters and greets me as his colleague. Towards the end of August I arrived in New York, and after two weeks, spent delightfully with Rostovtzeff at Princeton, I came on September 15 to Madison. Of course it was the most wonderful story I have ever experienced in my life⁵⁵.

Mając kontrakt na jeden tylko rok akademicki (1925/1926), Wasiljew podjął starania o zapewnienie sobie stabilniejszej pozycji akademickiej. Do SSSR, gdzie warunki pracy naukowej i życia stale się pogarszały, nie chciał wracać. Po jego wyjeździe do USA bezzwłocznie usunięto go 2 czerwca 1925 roku z Akademii Nauk SSSR (przywrócono mu członkostwo *post mortem* w dniu 22 marca 1990 roku). Władze sowieckie przedłużyły jednak Wasiljewowi delegację zagraniczną do 1 lipca 1928 roku, a gdy nie powrócił, został oficjalnie uznany za zdrajcę. W 1931 roku uzyskał obywatelstwo amerykańskie⁵⁶.

Rok 1926 był dla niego rokiem ważnym, otrzymał bowiem równoczesne powołania profesorskie na Uniwersytecie Columbia w Nowym Jorku i Université Egyptienne w Kairze (dziekanem odpowiedniego fakultetu był tam sławny bizantynista belgijski Henri Grégoire). Macierzysty Uniwersytet w Madison nie pozostał w tyle. Zaproponował mu stabilną profesurę (*tenure*). Wasiljew został do emerytury w Madison, chociaż wspomniane wyżej uczelnie proponowały mu wyższe salarium⁵⁷. Były to ważne lata w pracy i życiu tego badacza, który akomodując się intensywnie do nowych warunków życia (wyjściowa znajomość angielskiego była tu niewątpliwym atutem), pozostał wewnątrz i zewnątrz Rosjaninem. Kwintesencji takiej postawy wolno szukać także w spektakularnych zachowaniach uczonego. Przedstawiając się zawsze mówił: „My name is Vasiliev. Do you speak Russian?”⁵⁸ Czy był to tylko rodzaj częściej demonstracji? Utrzymywał rozległe kontakty nie tylko ze swym przyjacielem w USA, Michałem Rostowcewem, ale i z tymi, którzy pozostali w SSSR, Siergiejem Aleksandrowiczem Żebelewem (1867–1942) i orientalistą Ignatijem Julianowiczem Karyszczowskim (1883–1951). Z nimi opublikował drugą część dzieła Yahyi z Antiochii, mimo piętna zdrajcy ciężącym na Wasiljewie.⁵⁹ Rzecz ciekawa, a mniej znana – Aleksander Aleksandrowicz zaprzyjaźnił się także z Adamem Brunonem Ulamem (1922–2000), polskim emigrantem w USA i uznanym sowietologiem⁶⁰.

⁵⁵ S. Der Nersessian, Alexander Alexandrovich Vasiliev (jak w przyp. 10), s. 10. Brak dotąd rozpoznania, dlaczego władze sowieckie zgodziły się na (terminowy) wyjazd uczonego do USA.

⁵⁶ I. A. Tudorie, Vasiliev (jak w przyp. 2), s. 300.

⁵⁷ Tamże, s. 296.

⁵⁸ M. V. Anastos, Alexander A. Vasiliev (jak w przyp. 7), s. 62–63.

⁵⁹ I. V. Kuklina, A. A. Vasiliev: „trudy i dni” uczonego v svetle nieizdannoj perepiski, w: Arhivy rus-skich vizantinistov (jak w przyp. 18), s. 313–338.

⁶⁰ A. B. Ulam, Understanding the Cold War (jak w przyp. 7), s. 42–46. O Ulamie: A. Nowak, Ulam Adam Bruno, w: Leksykon kultury polskiej poza krajem od roku 1939, red. K. Dybciak, Z. Kudelski,

University of Wisconsin był miejscem, w którym Wasiljew spędził trzynaście lat (1926–1938)⁶¹, prowadząc badania i wykłady z zakresu historii starożytnej, historii Bizancjum, cywilizacji hellenistycznej oraz życia i pracy w starożytnym Rzymie. Liczba jego słuchaczy wahała się od 200 do 350 studentów, z drastycznym spadkiem w latach 1932–1936. Był znany z tego, że nigdy nie opuścił wykładu. Wiązało się to nie tylko z nadzwyczajną obowiązkowością, ale i z żelaznym zdrowiem, którym się cieszył. Poza operacją katarakty, którą przeszedł, będąc już w bardzo podeszłym wieku, Wasiljew nigdy nie chorował, nie wiedział nawet, co to ból głowy.

Od roku 1932 mógł otrzymać asystenta. Został nim jego uczeń, Peter Charanis, wybitny później bizantynista. Liczba wypromowanych przez Wasiljewa doktorów zdaje się nie przekraczać pięciu, w tym trzech z zakresu historii starożytnej, a dwóch na polu bizantynistyki⁶². Największe międzynarodowe uznanie czekało Petera Charanisa, którego dysertacja o polityce religijnej cesarza Anastazjusza I (491–518) wyszła drukiem w roku 1939⁶³.

W USA Wasiljew powrócił także do swoich zainteresowań muzycznych (nawet komponował i prezentował te kompozycje publicznie)⁶⁴ i dużo podróżował, prywatnie⁶⁵ oraz zwłaszcza studyjnie, uczestnicząc także w międzynarodowych kongresach bizantynistycznych⁶⁶. Przede wszystkim w pełni wykorzystał tę ogromną szansę nieograniczonej pracy naukowej jaką oferowały amerykańskie warunki. Ze znanego badacza stał się wielkim uczonym.

Na początku starał się zdyskontować swój dorobek rosyjski. Przygotował znacząco zmienioną i ulepszoną angielską i francuską wersję swej *Historii cesarstwa bizantyjskiego*⁶⁷. Również w bardzo poważnie rozszerzonej i poprawionej wersji francuskiej opublikował swe studia nad stosunkami bizantyjsko-arabskimi w IX–X wieku⁶⁸.

Lublin 2000, s. 453–454; M. Filipowicz, Emigranci i Jankesi. O amerykańskich historykach Rosji, Lublin 2007, s. 132–135.

⁶¹ W latach 1935/1936 był *visitig professor* na Uniwersytecie Columbia w Nowym Jorku.

⁶² Tak na podstawie archiwaliów Uniwersytetu Wisconsin oblicza I. A. Tudorie, Vasiliev (jak w przyp. 2), s. 297 przyp. 41.

⁶³ O Charanisie: A. E. Laiou, Peter Charanis, 1908–1985, *Dumbarton Oaks Papers* 39, 1985, s. XIII–XV. Był on przede wszystkim doktorantem Wasiljewa, a nie tylko studentem, jak sugeruje M. Filipowicz [Emigranci i Jankesi (jak w przyp. 62), s. 140, przyp. 270].

⁶⁴ J. W. Barker, Vasiliev in Madison (jak w przyp. 2), s. 255–258, 273–275.

⁶⁵ Być może najbardziej emocjonalna była dla niego podróż do Estonii w 1938 roku, w tym do Tartu, gdzie wykładał w latach 1904–1912. Planował też „spotkanie” z siostrą, która pozostała w ZSRR, a z którą utrzymywał kontakty. Spotkanie miało polegać na pojawieniu się obojga po obu stronach granicy, w miejscu stosunkowo odludnym, w tym samym czasie, I. A. Tudorie, Vasiliev (jak w przyp. 2), s. 299 n.

⁶⁶ W Sofii w 1934 roku, gdzie także przewodniczył, obok Franza Dölgera, jednej z sesji (15 września).

⁶⁷ A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, tłum. z rosyjskiego S. Ragozin, t. 1–2, Madison 1928–1929, ss. 457+ 502 [University of Wisconsin Studies in the Social Sciences and History, 13–14]. Odnosnie do przekładu francuskiego zob. wyżej przypis 35.

⁶⁸ Tenze, *Byzance et les Arabes*, t. 1: La dynastie d' Amorium (820–867), wyd. franc. H. Grégoire, M. Canard, przy współudziale C. Nallino, E. Honigmann, C. Backvisa, Bruxelles 1935 [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, 1], s. XV+ 451. Część druga tomu drugiego została ogłoszona drukiem w 1950 roku: *Byzance et les Arabes*, t. 2, cz. 2: La dynastie macédonienne (867–959). Extraits de sources arabes, wyd. franc. H. Grégoire, M. Canard, przy współudziale C. Nallino, E. Honigmann, C. Backvisa,

Obok tego pojawiły się rozprawy zupełnie nowe, ale po części konsekwentnie obracające się wokół tradycyjnych dla Wasiljewa pól badawczych. Udanie kontynuował studia nad podróżami politycznymi bizantyjskich cesarzy⁶⁹, napisał ważne artykuły dotyczące relacji Rusi i Bizancjum⁷⁰, interesował się obcymi opisami Konstantynopola⁷¹, zaczął zajmować się prawie nieznanymi dotąd aspektami dziejów wczesnobizantyjskich⁷², wreszcie kilkakrotnie pisał o historii Trapezuntu⁷³ i historii Cesarstwa Trapezuntu⁷⁴, oferując na koniec wyjątkowo gruntowny, sięgający XVII wieku, krytyczny przegląd badań na dziejami „ostatniego państwa bizantyjskiego”⁷⁵. Wasiljew był drugim po Jacobie Ph. Fallmerayerze badaczem historii tego państwa, który pannał nad językami orientalnymi, bez znajomości których badanie dziejów Cesarstwa Trapezuntu jest trudne. Obok tego powstawały inne artykuły, recenzje, artykuły encyklopedyczne⁷⁶.

Dorobek naukowy tych trzynastu lat pobytu Wasiljewa w Madison był więc imponujący. Gdy odchodził na emeryturę w wieku lat 70, to uznanie środowiska dla jego osiągnięć najlepiej chyba wyrażały słowa z listu podpisanego przez prof. Paula Knaplunda z Wydziału Historii, a skierowanego do emerytowanego uczonego: „You have been the only one among us that could claim world fame as a teacher and as a scholar”⁷⁷.

Sam Wasiljew nosił jednak w sercu pewien żal, który wyraził w zapisce do swej autobiografii: „I came to the U. S. too old; no calls to other universities; only rumors; no increase in salary; two cuts; no honorary degrees in Am[erican] universities”⁷⁸.

Początkowo zdecydował się pozostać w Madison, ale ostatecznie nie było mu dane dokonać tutaj swych dni. W maju 1939 roku pojechał na zaproszenie do Paryża, gdzie w Collège de France dał serię sześciu wykładów poświęconych stosunkom

Bruxelles 1950 [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, 2.2], s. X + 440. Ostatnia część wyszła dopiero po śmierci Wasiljewa: Byzance et les Arabes, t. 2, cz. 1: Les relations politiques de Byzance et des Arabes à l'époque de la dynastie macédonienne: les empereurs Basile I, Léon le Sage et Constantin VII Porphyrogénète (867–959), Bruxelles 1968 [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, 2.1], s. VIII + 471.

⁶⁹ Il viaggio dell'imperatore bizantino Giovanni V Paleologo in Italia (1369–1391) e l'unione di Roma del 1369, Studi bizantini e neellenici 3, 1932, s. 151–193.

⁷⁰ Wymienię tu zwłaszcza: Economic Relations between Byzantium and Old Russia, Journal of Economic and Business History 4, 1932, s. 314–334; Was a Old Russia a Vassal State of Byzantium?, Speculum 7, 1932, s. 350–360, w którym kwestionował tezę o wasalnej zależności Rusi od bizantyjskiego cesarza.

⁷¹ Pero Tafur, a Spanish Traveller of Fifteenth Century and his Visit to Constantinople, Trebizond and Italy, Byzantion 7, 1932, s. 75–122; A Note on Pero Tafur, Byzantion 10, 1935, s. 65 n.; Harun-ibn-Yahya and his Description of Constantinople, Seminarium Kondakovianum 5, 1932, s. 149–163.

⁷² Justin I (518–527) and Abyssinia, BZ 33, 1933, s. 67–77.

⁷³ Zur Geschichte von Trapezunt unter Justinian dem Grossen, BZ 30, 1929–1930, s. 381–386.

⁷⁴ Między innymi fundamentalne: The Foundation of the Empire of Trebizond (1204–1222), Speculum 11, 1936, s. 3–37.

⁷⁵ The Empire of Trebizond in History and Literature, Byzantion 16/1, 1940–1941, s. 316–377.

⁷⁶ Zob. bibliografia, I. A. Tudorie, Vasiliev (jak w przyp. 2), s. 312, 314–315, 317, 321–322.

⁷⁷ J. W. Barker, Vasiliev in Madison (jak w przyp. 2), s. 262.

⁷⁸ DOA: Vasiliev A. A., Papers, Box 3, Folder 18.

bizantyjsko-ruskim. W 1942 roku zaproszono go z wykładami do Oberlin College (Ohio). Wreszcie w roku 1944 zaoferowano mu stanowisko *Senior Scholar* w Center for Byzantine Studies of Dumbarton Oaks (założone w roku 1940, afiliowane przy Uniwersytecie Harvarda) w Waszyngtonie, z permanentną rezydencją w tym ośrodku badawczym. Od 1949 roku do śmierci przysługiwał mu tytuł *Scholar Emeritus*. Do końca swego życia Wasiljew był najbardziej znaną twarzą tej instytucji.

Nie rezygnował z przyjemności, którą dawały mu muzyka i podróże, mimo że stuknęła mu osiemdziesiątka. Podczas podróży statkiem rzeką Mississippi Wasiljew był nawet tym, który otworzył pierwszy nocny bal, tańcząc z matką kapitana. W swoim rezydencjonalnym Waszyngtonie miał mniejsze sukcesy jako podróżnik. Na Dupont Circle samochód, w którym jechał wraz z księciem Dymitrem Obolenskim, zatrzymał policjant i zapytał dlaczego jeżdżą tak wokół bez końca. Gdy poznał przyczynę rzekł: proszę się przesiąść, wyprowadzę Panów⁷⁹.

Obok przygotowania ostatniego, autorskiego (z pomocą Petera Charanisa) wydania *History of Byzantine Empire* (1952) w ostatnim okresie swego życia Wasiljew napisał dwie wspaniałe monografie. Pierwsza z nich dotyczyła pierwszego, historycznego ataku Rusów na Konstantynopol⁸⁰ (jej kontynuacją był potężny artykuł o drugim napadzie Rusów)⁸¹ i wynikała z programu badań rozwijanych przez Wasiljewskiego i jego szkołę. Każdy, kto miał tę książkę w rękach, musi uznać jej niebywałą gruntowność, panowanie nad wszystkimi źródłami i wszechstronne, ale rzeczowe (charakteryzujące epokę pozytywizmu, w której ukształtował się naukowy profil autora), naświetlenie problemu.

Druga monografia wydobyła z cienia postać i politykę cesarza Justyna I (518–527)⁸² i chociaż Wasiljew dał jej znamienity podtytuł: *Wprowadzenie do epoki Justyniana Wielkiego*, w gruncie rzeczy pokazał, że panowanie Justyna I było nie tylko „wprowadzeniem” do nowej epoki w dziejach Bizancjum. Można dziś wytykać mu pewne dłużyzny w narracji czy nawet potknięcia przy lekturze źródeł łacińskich, ale przed Wasiljewem Justyn I był postacią raczej encyklopedyczną, jedynie jego polityka przywrócenia ortodoksji w wydaniu rzymskim i stosunki z germańskim Zachodem budziły większe zainteresowanie badaczy⁸³. Dopiero rosyjski badacz samodzielnie wydobył ze źródeł wszystkie barwy i wielowymiarowość dziejów jego panowania. Po dziś dzień dzieło to pozostaje podstawową monografią dotyczącą Justyna I.

⁷⁹ Opowiadała o tym prof. Halina Evert-Kappesowa (Łódź). Informację tę zawdzięczam uprzejmości prof. M. Dąbrowskiej (Łódź).

⁸⁰ A. A. Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860*, Cambridge Mass. 1946 [= Publications of the Medieval Academy of America, 46], ss. XII + 245.

⁸¹ *The Second Russian Attack on Constantinople*, Dumbarton Oaks Papers 6, 1951, s. 161–225.

⁸² *Justin the First: An Introduction to the Epoch of Justinian the Great*, Cambridge Mass. 1950 [Dumbarton Oaks Studies, 1], ss. VIII + 439.

⁸³ Zob. strukturę wykładu w aktualnych wtedy ujęciach J. B. Bury'ego, *History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian*, t. 2, London 1923 (New York 1958), s. 16–23; E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, t. 2, Paris–Bruxelles–Amsterdam 1949, s. 219–273.

W 1952 roku została ona nagrodzona przez komitet Medieval Academy of America medalem Haskinsa⁸⁴.

Hagiografia bizantyjska, którą Wasiljew interesował się od początku swojej aktywności naukowej, pozostawała ważnym polem jego badań także w latach 1938–1953. Zajął się wtedy oceną historycznej wartości *Żywotu św. Teodora z Edessy*⁸⁵, *Żywotu św. Dawida z Tessaloniki*⁸⁶, *Żywotu św. Piotra z Argos*⁸⁷. I tutaj widać pewną logikę kontynuacji badawczej dawniej podjętych tematów, gdyż niektóre z tych *Żywotów* miały związek z problematyką już wcześniej przez niego podejmowaną. Jego uwagę przyciągnęła aktywność polityczna cesarzy Justyniana II⁸⁸ i Michała III⁸⁹. Poważne znaczenie dla ustalenia genezy sporu ikonoklastycznego w Bizancjum miał jego przyczynek dotyczący właśnie ikonoklastycznego edyktu kalifa Jazyda z 721 roku.⁹⁰

Fundamentalne okazały się badania Wasiljewa nad sarkofagami cesarzy bizantyjskich⁹¹ i monumentem Porfiriusza na hipodromie w Konstantynopolu⁹². Bardzo wartościowe były, do pewnego stopnia porównawcze, badania nad średniowiecznymi ideami o końcu świata (w tym zwłaszcza chiliastycznymi)⁹³. Nie brakowało i innych prac powiązanych z relacjami łacińskiego Zachodu i Bizancjum. Do dawniejszego pola badań jego mistrza Wasiljewskiego⁹⁴ nawiązywał artykuł o początkach pojawienia się angielskich (normańskich) najemników w Bizancjum⁹⁵. Pisał też o stosunkach Hugona Kapeta z Bizancjum⁹⁶. I tutaj można dopatrzeć się pewnej kontynuacji wcześniej już rozwijanych badań, które wolno określić jako *byzantino-latinica*⁹⁷.

Amerykańska rzeczywistość edytorska okazywała się niekiedy twarda nawet dla uczonych tej miary co Wasiljew. Najprawdopodobniej w latach 1947–1951 napisał on monografię poświęconą legendarnemu królowi/kapłanowi Janowi⁹⁸, ale nie zosta-

⁸⁴ Uzasadnienie nagrody cytowane jest przez S. der Nersessian, A. M. Friend Jr., G. LaPiana, Alexander Alexandrowich Vasilev, *Speculum* 29, 1954, s. 651.

⁸⁵ A. A. Vasiliev, *The Life of St. Theodore of Edessa*, *Byzantion* 16, 1942–1943, s. 165–225.

⁸⁶ *Life of David of Thessalonica*, *Traditio* 4, 1946, s. 115–147.

⁸⁷ *The Life of St. Peter of Argos and his Historical Significance*, *Traditio* 5, 1947, s. 163–191.

⁸⁸ *An Edict of the Emperor Justinian II, September 688*, *Speculum* 18, 1943, s. 1–13; *L'entrée triomphale de l'empereur Justinien II à Thessalonique en 688*, *Orientalia Christiana Periodica* 13, 1947, s. 355–368.

⁸⁹ *The Emperor Michael III in Apocryphal Literature*, *Byzantina-Metabizantina* 1, 1946, s. 237–248.

⁹⁰ *The Iconoclastic Edict of the Caliph Yazid II, A. D. 721*, *Dumbarton Oaks Papers* 9–10, 1955–1956, s. 23–47 (wydane pośmiertnie).

⁹¹ *Imperial Porphyry Sarcophagi in Constantinople*, *Dumbarton Oaks Papers* 4, 1948, s. 1–26.

⁹² *The Monument of Porphyrius in the Hippodrome at Constantinople*, *Dumbarton Oaks Papers* 4, 1948, s. 27–49.

⁹³ *Medieval Ideas of the End of the World: West and East*, *Byzantion* 16, 1942–1943, s. 462–502.

⁹⁴ V. G. Vasiljevski, *Varjago-russkaja i varjago-anglijskaja družina v Konstantinopole XI i XII v, w: tenże, Trudy, t. 1*, Sankt-Peterburg 1908, s. 176–377.

⁹⁵ A. A. Vasiliev, *The Oppening Stages of the Anglo-Saxon Immigration to Byzantium in the Eleventh Century*, *Seminarium Kondakovianum* 9, 1937, s. 39–70.

⁹⁶ *Hugh Capet of France and Byzantium*, *Dumbarton Oaks Papers* 6, 1951, s. 227–251.

⁹⁷ *Manuel Commenus and Henry Plantagenet*, *BZ* 29, 1929–1930, nr 3–4, s. 233–244.

⁹⁸ *Prester John: Legend and History*, s. VII+ 262 (niepublikowane).

ła ona przyjęta do druku przez wydawnictwo Harvard University Press, co wywołało w styczniu 1953 roku żal i stonowane niezadowolenie autora. Manuskrypt tej pracy przechowywany jest w Dumbarton Oaks Archives⁹⁹. Tylko niewielka jej część została ogłoszona¹⁰⁰.

W 1948 roku w raporcie przesłanym do Komitetu Naukowego Dumbarton Oaks Wasiljew ogłaszał powrót do swego ulubionego tematu, do *byzantino-arabica*:

Now I am writing on the subject of Byzantium and the Arabs under Muhammed and his four immediate successors, the so-called Orthodox Caliphs (622–661). I am still in preparatory work, being glad to have overcome the twelve bulky volumes, almost in folio, of Caetani's *Annali dell'Islam*¹⁰¹, without which it is absolutely impossible to start work on this particular question. My work goes, and will go, for a certain time, slowly, because the sources for this period, particularly the Arabic evidence, are so confused and so contradictory that one or another result may be reached only after attentive, scrupulous, and accurate research. But I must admit that I am deeply interested in this work which takes me back to the days of youth, when I published the two volumes in Russian [...]¹⁰².

Niestety nie było mu dane ukończyć tego projektu, ale w jednym z artykułów opublikowanych już po jego odejściu, zwrócił uwagę na przedislamską fazę stosunków Bizancjum z Arabami (Saracenami). Tę część jego projektu zrealizował w monumentalnym (choć nie zawsze zadowalającym) dziele Irfan Shahîd¹⁰³. Pełne docenienie wagi, jaką dla historii państwa bizantyjskiego i jego wyparcia z obszarów Bliskiego Wschodu były relacje z Arabami, jest jednak niekwestionowaną zasługą Wasiljewa.

Nie wszystkim historykom udaje się wypełnić czas emerytury tak wielkimi i ważnymi pracami jak jemu. Wasiljew, mimo że samotny, dobrze wykorzystał swój amerykański *time*, promując studia bizantynistyczne nie tylko w USA.

Wasiljew był częstym i wymagającym recenzentem rozmaitych prac. Skala zainteresowań badawczych oraz to, że sam był autorem syntezy dziejów bizantyjskich, spowodowała, że omawiał liczne ówczesne najważniejsze prace i syntezy (Karla Krumbachera, Ernesta Diehla, Juliana Kułakowskiego, F. Uspienskiego, J. B. Bury'ego, Ernsta Steina, G. Ostrogorskiego, V. N. Złatarskiego, André Grabara, George'a Vernadsky'ego, André Piganiola, Louisa Bréhiera, Kennetha M. Settona)¹⁰⁴.

⁹⁹ Szczegóły przekazuje I. A. Tudorie, Vasiliev (jak w przyp. 2), s. 306, przyp. 86. Jego „handwriting manuscript” jest językowym kuriozum.

¹⁰⁰ Przez W. F. Ryana: A. A. Vasiliev, Prester John and Russia, w: Prester John, the Mongols and the Ten Lost Tribes, eds. Ch. F. Beckingham, B. Hamilton, Aldershot–Brookfield 1996, s. 187–196.

¹⁰¹ Chodzi o [książkę] Leone Caetani, *Annali dell'Islam*, t. 1–10, Milano–Roma 1906–1926, przedruk: New York 1972 (nie znalazłem wydania w dwunastu tomach, o których pisze Wasiljew).

¹⁰² S. Der Nersessian, Alexander Alexandrovich Vasiliev (jak w przyp. 10), s. 7.

¹⁰³ I. Shahîd, *Byzantium and the Arabs in Fourth Century*, Washington DC 1984; tenże, *Byzantium and the Arabs in Fifth Century*, Washington DC 1989; *Byzantium and the Arabs in Sixth Century*, t. I. 1: Political and Military History; t. I. 2: Ecclesiastical History; t. II. 1: Toponymy, Monuments, Historical Geography, and Studies; t. II. 2: Economic, Social and Cultural History, Washington DC 1995–2009; tenże, *Byzantium and the Arabs. Late Antiquity*, t. 1–3, Bruxelles 2005–2006.

¹⁰⁴ Pełna lista recenzji: I. A. Tudorie, Vasiliev (jak w przyp. 2), s. 316–323.

Niekiedy potrafił być wyjątkowo krytyczny, odmawiając np. przedwojennemu zarysowi historii literatury bizantyjskiej Jana Sajdaka¹⁰⁵ jakiegokolwiek wartości¹⁰⁶. Nie sformułował wprawdzie swej opinii w sposób tak brutalny, jak Julius Beloch przy ocenie wartości dysertacji doktorskiej późniejszego profesora Uniwersytetu Warszawskiego, Tadeusza Wałka [-Czerneckiego] (1889–1949): „Auf Walek, *Die Delphische Amphiktionie in der Zeit der aetolischen Hegemonie*, Dissert. Berlin 1912, einzugehen, wird man mir nicht zumuten. Die Arbeit des ebenso unwissenden wie anmaßenden Krakusen verdient kein Wort der Wiederlegung, und es ist schwer zu verstehen, wie eine deutsche Fakultät so etwas durchgehen lassen konnte”¹⁰⁷. Ale ocena rosyjskiego bizantynisty na pewno była dla poznańskiego uczonego bolesna.

Jako *Senior Scholar*, a później *Scholar Emeritus* uczestniczył Wasiljew w corocznych sympozjach organizowanych przez Center for Byzantine Studies w Dumbarton Oaks. Brało w nich udział wielu szacownych bizantynistów tych czasów: Ernst Kitzinger, George LaPiana, Francis Dvorník, Otto Demus, André Grabar, Robert P. Blake (pierwszy amerykański bizantynista), Albert M. Friend Jr., Sirarpie Der Nersessian¹⁰⁸. W 1946 roku zaangażował się bezpośrednio w organizację Byzantino-Slavo-Oriental Congress w Nowym Jorku, który miał zaowocować lepszą współpracą pomiędzy tymi wielkimi dyscyplinami badawczymi¹⁰⁹. Ale raczej nie zaowocował.

Instytucjonalne uznanie dla jego zasług w USA nie było wielkie, na co użalał się sam. Niemniej jednak w 1936 roku został wybrany na członka Medieval Academy of America. W Jugosławii, w 1934 roku, wybrano go na członka Akademii Nauk w Belgradzie. W 1936 roku stanął na czele Instytutu N. P. Kondakova w Pradze i został redaktorem wydawanego od 1927 roku periodyku „Seminarium Kondakovianum”. Dwa lata później Uniwersytet w Atenach uhonorował go doktoratem *honoris causa*. Odebrane przez władze sowieckie członkostwo Rosyjskiej Akademii Nauk zostało mu przywrócone dopiero w 1990 roku.

Najbardziej Wasiljewa uhonorowali koledzy po fachu. 9th International Congress of Byzantine Studies został zorganizowany w Salonikach 12–25 kwietnia 1953 roku. Na sesji otwarcia, w obecności króla Grecji, zgotowano mu prawdziwą owację. Niezmiernie wzruszony Wasiljew wspominał: „After the end of this séance Professor Zakythinos told me in French, C’est l’apothéose de Vasiliev!”¹¹⁰

¹⁰⁵ J. Sajdak, *Literatura bizantyńska*, w: *Wielka literatura powszechna* Trzaski, Everta i Michalskiego, t. 4, Warszawa 1934, s. 679–760.

¹⁰⁶ A. A. Vasiliev, *History of Byzantine Empire*, 2, s. 31: „The brief survey of Byzantine literature in Polish by Jan Saidak, *Literatura Bizantynska* (Warsaw 1933), is not reliable”.

¹⁰⁷ J. Beloch, *Griechische Geschichte*, t. IV, 2, wyd. 2: Berlin–Leipzig 1927, s. 426.

¹⁰⁸ Tytuły jego bardzo poważnych referatów z lat 1946–1949 podaje I. A. Tudorie, Vasiliev (jak w przyp. 2), s. 306, przyp. 87.

¹⁰⁹ Zob. *The Opening Address to the First Congress of Byzantino-Slavo-Oriental Studies* (New York, April 1946), *Byzantion* 18, 1946–1948, s. 217–221.

¹¹⁰ S. Der Nersessian, Alexander Alexandrovich Vasiliev (jak w przyp. 10), s. 11. Już wcześniej w uznaniu jego zasług uczonemu dedykowano roczniki „Seminarium Kondakovianum” 10, 1938 i „Byzantion” 17, 1944–1945.

Z Tessaloniki Wasiljew poleciał do Stambułu, a potem do Paryża. Tutaj miał atak serca, który osłabił jego żelazne zdrowie. Krótco po powrocie do Dumbarton Oaks Wasiljew zmarł w nocy z 29 na 30 maja 1953 roku¹¹¹.

Była to dokładnie pięćsetna rocznica upadku Konstantynopola.

Jan Prostko-Prostyński

¹¹¹ Pogrzeb sprawiła mu żona jego nieżyjącego już podówczas przyjaciela z Uniwersytetu Wisconsin, pani profesorowa Aglae van Valzah. Uroczystości odbyły się według rytu ortodoksyjnego w Kaplicy Rosyjskiej (Russian Chapel) w obrębie Katedry Waszyngtońskiej. Został pochowany w grobowcu rodziny Valzah na cmentarzu miejskim w Fredericksburg, Virginia. Los samotnego emigranta.

W oficjalnym piśmie opublikowanym po jego śmierci przez Uniwersytet Wisconsin czytamy: „Professor Vasiliev never married and he left no near relatives, but he is mourned by a host of devoted students, friends, and admirers in many lands” [J. W. Barker, Vasiliev in Madison (jak w przyp. 2), s. 262]. *Admirers* jego naukowych dokonań nie brakuje i dzisiaj.